

Історична роль української інтелігенції у формуванні політичної культури суспільства в ХІХ ст.

В складних соціально-економічних умовах в Україні, за відсутності консолідуючого стрижня, історико-культурним механізмом політичної соціалізації нації є роль у суспільстві національної інтелігенції, що уможлиблює засвоєння масами національної ідеї, актуалізує проблему формування політичної культури людини.

Метою статті є визначення ролі в суспільстві патріотично спрямованої інтелігенції, яка першою виступила до захисту національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову та культуру. Стаття висовує такі завдання, як

- Розгляд програмних документів Кирило-Міфодієвського братства;
- Аналіз масових рухів громад, що поєднали свідомі патріотичні елементи українства Правобережжя та Лівобережжя у середини ХІХ століття;
- Відображення активізації студентського громадського руху у 90-х роках та залучення до нього радикально настроєної молоді.

Політичну культуру у контексті формування української ментальності вивчають Є.Бистрицький, М.Головатий, В.Лісовий, Л.Нагорна, А.Пахарєв, В.Ребкало та ін. На сучасному етапі становлення української державності, “політизації етнічності” (Дж. Ротшильд) дослідження процесу впливу інтелігенції на формування політичної культури в Україні здійснюють не тільки вузівські кафедри політології, загал вчених, об’єднаних в Українську Академію політичних наук та інших політологічних фундаціях, політологічні видання, такі як, наприклад, “Політологічні читання”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Розбудова держави”, “Віче”, “Український час” тощо.

Велику дослідницьку роботу в цьому ж плані здійснюють вчені Національної Академії наук України - філософи, історики, соціологи, правознавці, культурологи, українознавці, етнографи, політологи, кафедри історичних, гуманітарних дисциплін багатьох вузів.

Поняття “інтелігенція” має латинське походження і означає: знавець, фахівець. Інтелігентна людина – людина з високою внутрішньою культурою, якій притаманні вміння знаходити відповідні засоби для реалізації бажаних цілей, знання зв’язків між фактами і подіями, а також здібність пристосовуватись до обставин, де самих тільки інстинктів не вистачає. Якщо ж казати про інтелігенцію як про окрему категорію людей, то в найширшому соціологічному розумінні - це верства людей, яка володіє усіма наведеними вище здібностями і робить їх здобутком свого народу.

В Україні інтелігенція стає тією провідною, рушійною силою, що починає

скеровувати культурний, а згодом і політичний рух українців протягом усієї новітньої доби, зробивши національну ідею здобутком загалу. Однією з найбільш захоплюючих концепцій, що їх висунули інтелектуали XIX ст., була концепція нації (національної свідомості).

Вихід інтелігенції на авансцену української історії був пов'язаний з періодом, коли на українських землях почали діяти перші університети – у Львові (1784), Харкові (1805), Києві (1834), а також ряд ліцеїв у Ніжині, Кам'янці, Одесі. Саме тут з'являються перші гуртки новонародженої української інтелігенції, що починають займатись дослідженням української історії, фольклору тощо. Вони виникають навіть у самому серці Російської імперії - Петербурзі.

Серед найважливіших завдань, які постали перед українською інтелігенцією, була мовно-культурна проблема та дослідження національної спадщини.[1] Наприкінці XVIII - початку XIX ст. побачили світ перші збірки українських пісень, ґрунтовні етнографічні та філологічні праці, історичні розвідки, написані відомими українськими культурними діячами – М.Максимовичем, І.Срезневським, М.Костомаровим, П.Кулішем та ін. Водночас збирання фольклору не було суто механічним переписуванням чи фіксацією народних пісень, дум, балад. Фольклорний матеріал розглядався дослідниками як історичне джерело знань про минуле України. Це, в свою чергу, допомагало підтримувати зв'язок поколінь, що є необхідним у процесі формування національної самосвідомості будь-якої нації, зв'язок, в існуванні якого не була зацікавлена імперська ідеологія.

Загалом в умовах занепаду національно-державного життя на зламі XVIII - XIX ст. дослідницька діяльність української інтелігенції стала могутнім чинником пробудження національної свідомості, національної енергії, закликом до відродження рідної мови, культури, традицій. У зв'язку з цим не можна не згадати про численні тривалі дискусії української інтелігенції з тогочасною російською історіографією про право української мови на існування, і вільне фунуціонування. Однією з них була дискусія, що розгорнулась у 30 - 40-і рр.

XIX ст. і стосувалась місця української мови в літературному процесі та історичному розвитку. Відомий славіст І.Срезневський наголошував на тому, що українська мова – не діалект, а мова, і тому має законне право на вільне існування як в літературі, так і в усіх сферах життя. Тим самим він розвінчував штучно нав'язане Російською імперією визначення української мови як *мужицької* та як діалекту російської мови.[2] В цей самий час з'являється цілий ряд праць, автори яких на продовження думки Гердера, про те, що мова є найважливішою складовою національності, обґрунтовують роль, яку відіграє мова в існуванні української нації, особливо в періоди національно-визвольних рухів. Першим серед таких досліджень була праця О.Бодянського, в якій він наголошував на тому, що мова є показником духовного та інтелектуального життя народу, індикатором його освіченості і моральності, і закликав поважати національні особливості народу, зокрема, його мову. до цієї проблеми звертається в своїй статті І.Могилевський, намагаючись спростувати численні твердження про те, ніби українська мова – діалект польської чи російської або навіть суміш слов'янських мов[3].

Особливо гостро мовне питання постало в широковідомій дискусії між М.Погодіним та М.Максимовичем, він доводив, що обґрунтовувала появу українців на теренах Київської Русі. Спираючись на праці деяких російських філологів, Погодін доводив, українці – це народ, який оселився на спустошених землях Південно-Західної Русі, де раніше жили великороси після монголо-татарської навали. Оскільки М.Погодін використовував аргументацію переважно мовного характеру, і тому М.Максимович, звернувся передусім до ґрунтового аналізу філологічних праць, а саме – до старокиївських джерел. У результаті він довів, що позиція Погодіна є безпідставною і антинауковою: адже і джерела дійшли до нас переважно в північноросійських списках пізніших часів, і тому в них помітні численні сліди великоросійських говірок[4]. Внаслідок дискусії розгорнулася широка просвітницька діяльність і популяризація української ідеї на теренах Російської імперії.

Ще однією заслугою української інтелігенції початку XIX ст. стала

розробка концепції української літературної мови на основі фольклорно-етнографічного матеріалу, що викристалізувалась у працях відомих українських лінгвістів і письменників не лише цього періоду, а й наступних: Л.Боровиковського, А.Метлинського, І.Срезневського, О.Шпигоцького, М.Костомарова, П.Куліша, П.Житецького, М.Драгоманова. Реформувавши літературну мову на основі народної, інтелігенція уможливила не лише поширення ідеї національного відродження у вузькому колі наукової і мистецької еліти, а й зробила її набутком широкого загалу, поклавши початок реальному формуванню української національної ідеї.

Діяльність піонерів українського народництва не мала ще визначеного політичного характеру і зводилась до суто романтичного захоплення українською природою, побутом, звичаями та піснями, до пристрасного захисту української мови, виборювання права українського письменства на самостійний розвиток. Це дало підставу Ю.Охримовичу стверджувати, що представники даної течії українського національного руху в політичному житті, всі без винятку, були в той самий час і добрими російськими патріотами.[5]

Проте вже для покоління української інтелігенції 1840-х років поєднання національної культури з політичною ідеологією стає нагальною проблемою. Це засвідчується діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, до якого входили Т.Шевченко, історик М.Костомаров, письменник П.Куліш, професор М.Гулак, етнограф О.Маркевич, громадський діяч В.Білозерський та ін. Створене в січні 1846 року, товариство проіснувало трохи більше року, але його діяльність здобула широкий суспільний резонанс, справивши відчутний вплив на національний розвиток більш пізньої доби.

Учасники товариства свідомо ставили перед собою завдання розробки нової політичної програми, головною метою якої було національне визволення всіх слов'янських народів під проводом українського народу, що дозволило б їм здобути свою власну державність і створило б можливості для повноцінного розвиватку національної культури. Але якщо більшість учасників братства сходилися в поглядах щодо загальних засад його діяльності, погоджуючись із

необхідністю незалежного існування України, то в питанні про те, що вважати своїм першочерговим і найголовнішим завданням, виникали чималі розходження – від ліберально-помірного реформізму до відвертих революційних закликів.

Отже, програма товариства була представлена абсолютно полярними поглядами, які були характерні для всього українського руху цього періоду. Це певним чином обумовило роз'єднаність зусиль українського національного руху. Можливо, така сама ситуація ми спостерігається й сьогодні. Попри всі ці розбіжності члени Кирило-Мефодіївського товариства пішли значно далі своїх попередників, патріархів українського відродження початку ХІХ ст., в своєму розумінні національної проблеми: “Спроби філософського осмислення всього історичного шляху українського народу, намагання комплексно розглянути економічні, соціальні, політичні і духовні проблеми, певна раціоналізація наукового пошуку - ось те нове, що привнесли в українську ідею у 40-х роках тоді ще молоді П.Куліш, М.Костомаров, М.Гулак, В.Білозерський”. [6]

На діяльність товариства імперська влада відповіла широким антиукраїнським наступом. Розправа над діячами Кирило-Мефодіївського товариства виявилась досить жорстокою і приголомшила багатьох, особливо тих, хто співчував ідеї відродження української старовини і культури. Серія арештів паралізувала діяльність організаційного центру товариства, що готовий був очолити український національний рух.

Виникнувши наприкінці 50-х років на основі єдиних ідейних засад, національний український рух не лише розшарувався на кілька різних непримиренних одна до одної течій, але майже повністю відкинув спадок Кирило-Мефодіївського товариства. І справа не лише у Валуєвському чи Емському циркулярах, а, на жаль, і в суто внутрішніх чинниках, що обумовлювали розвиток українського національного руху, і у світоглядних засадах його провідників. Чималу плутанину і роз'єднаність у дії української інтелігенції другій половині ХІХ ст. внесло й питання про те, яким проблемам слід віддати перевагу: національним чи соціальним. Шальки терезів досить

часто схилялися в бік соціальних проблем.

На протязі десятиріччя, перебуваючи під гнітом миколаївського деспотизму, українська еліта неспроможна була створити нову організацію, очолити національно-визвольні змагання. Але щойно невдачі Кримської війни, смерть Миколи I та деякі пільги, які мусив дати Олександр II, створили кращі умови для організаційних заходів як одразу ж пожвавилось Українське національне життя.

Діяльність петербурзької громади української молоді ознаменувала в історії українського національного руху появу другої фази розвитку, що полягала у питанні національної агітації, коли українство починає гуртуватись навколо різних українських часописів та газет. Так 1861 року, з метою поширення своїх поглядів, петербурзька громада починає публікацію першого у всій Російській імперії українського часопису під назвою “Основа”, який став центром консолідації розпорошених українських сил, засобом спілкування всього свідомого українства. У ньому побачили світ праці багатьох визначних письменників таких, як Котляревський, Квітка, Шевченко, Куліш та інших. Як пише І.Крип’якевич: “Новий центр українства у своїй програмі значно відійшов від ідей Кирило-Мефодіївського братства: він залишив широкі неосяжні політичні плани та мрії, а всю увагу звернув на актуальні питання, що вимагали негайної розв’язки. На першому місці стояла оборона самостійності української національності і літератури”.[7] Слідом за петербурзькою подібні громади виникають у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та Одесі, які розширюють мережу недільних шкіл та занурюються у традиційні галузі дослідження етнографію, філологію та історію.

Але навіть така поміркована, виключно просвітницька, діяльність українства 60-х рр. XIX ст. все одно викликала чималі підозри у імперського уряду, який вбачав в цьому зловісну змову з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Тому вже 1863р. було видано сумнозвісний Валуєвський циркуляр про заборону наукових, релігійних та інших українських публікацій, з подальшим розпуском громад та закриттям провідних

україномовних часописів, що знов майже на десять років, загальмувало український національний рух, який відновився лише на початку 70-х років.

Постійний наступ на українську національну справу призвів до того, що її представники почали діяти з великою обережністю, намагаючись навіть і не зачіпати політичного питання. 60-70 рр. XIX ст. стали для української інтелігенції періодом глибокої внутрішньої кризи. Вже й до того існували в ній. гуртки з різними поглядами щодо національного питання та його вирішення, але з початком репресій, коли треба було обрати нову тактику боротьби, єдність старого національного центру повністю розпалась, поставивши під загрозу і проблему національного відродження в цілому.

Старше покоління української інтелігенції майже повністю втратило колишню відвагу, всією своєю діяльністю демонструючи лояльність до імперського уряду. М.Костомаров тепер радив слухняно підкоритися царату. В свою чергу, В.Антонович та П.Житецький пропонували компроміс, вважаючи можливим бути відданим одночасно і українській батьківщині, і Російській імперії.[8] Тільки О.Кониський та Б.Грінченко залишались твердими українофілами, але, на жаль, вони не мали чіткої програми дій. Таким чином, громади дедалі більше починали втрачати свій історичний пріоритет у національному житті України, інколи навіть відіграючи регресивну та гальмівну роль у її розвитку.

Саме в цей час на авансцену української історії виходить нове покоління української молоді - покоління, що зросло в атмосфері більш ширших радикальних політичних поглядів, і яких перестала влаштовувати ідеологічна кволість українофільства. Молодий український національний рух було розколото на два головні напрямки: соціалістично-революційний та національний; до того ж, перший із них проходив у суто російському руслі, оскільки багато українців спокусилися гучномовною агітацією російських підпільних організацій, сподіваючись з їх допомогою зреалізувати і політичну незалежність України.

Нестача власної обгрунтованої політичної доктрини, цілковита

аполітичність українства другої половини ХІХ ст. призвели до того, що український національний рух був позбавлений більшої частини своєї молоді, яка прагнула більш активних, рішучих дій. На українській же ниві залишалася лише незначна частина патріотів, діяльність яких, на жаль, так і не дістала великого впливу на українську громадськість через свою малочисельність.

Естафета національної боротьби переходить в цей час на територію Галичини, де починають створюватися перші організації, що за головну мету своєї діяльності вбачали повну політичну самостійність України. Побачили світ і перші політичні праці відомого українського культурного та громадського діяча М. Драгоманова, який одним із перших закликав українське письменство пристати до європейських метод та напрямків і тісно зв'язатись з громадським рухом, не обминаючи політичних проблем. В той же час, він чудово розумів, що успіх національного руху на Україні можливий лише за умови повної консолідації всіх національних зусиль, з'єднаних в єдиному центрі, саме чого так бракувало його сучасникам. Так актуальною і дотепер залишається думка Драгоманова про ошадність національних сил.[9]

Але, усвідомлюючи необхідність політичного самовизначення українців, Драгоманов в той же час не відводив Україні повністю самостійного існування, а лише як автономії у федерації з оновленою Росією, що було, на жаль, також характерним і для багатьох інших тогочасних українських громадських діячів.[10]

Такі світоглядні засади лідерів українського національного руху призвели до того, що за ідею повної політичної незалежності України виступала лише порівняно незначна частина української інтелігенції, представлена поодинокими національно-орієнтованими політичними угрупованнями, такими як “Свідомі українці” та “Молода Україна”, що прагнули перетворити український національний рух із культурницького на політичний. Так 1892 року у Каневі було засновано українське таємне товариство під назвою “Братство тарасівців” (Базькевич, Боровик, Липа, Самійленко, брати Міхновські, Грінченко, Вороний), що метою своїх прагнень поставили

категорію самостійної України.

На жаль, вітчизняна історіографія дуже мало досліджувала феномен “Братства тарасівців”. Програму братства було вперше опубліковано у львівській “Правді”, у статті під назвою “Визнання віри молодих українців”. Там декларується відвертий та сміливий заклик до реальної національно-визвольної боротьби: “Україна під гнітом... підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами і, передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові національну волю”.[11] Таким чином, “Братство тарасівців” стає першою українською організацією, що висуває своєю програмою політичну самостійність України.

1900 року побачила світ невеличка брошура М.Міхновського під назвою “Самостійна Україна”, у якій він заявив про законне право українського народу на власну державу, мову, культуру. “Україна для українців” - таким був його клич до сучасної йому української громадськості. Після національно-революційних закликів Т.Г.Шевченка та “Книги буття українського народу”, праця Міхновського стала ще одним важливим етапом формування української національної ідеї, яка набрала тепер означеного політичного характеру.

Так відбулася свідомо переорієнтація на національну ідею не лише як на культурницьку, але й як на політичну, де Україна постала окремою державою, окремою політичною формацією. Ті ж самі тенденції помічаємо ми і у діяльності “Молодої України”, представники якої, по суті, стали одними із перших дослідників української національної ідеї. Важливий внесок у справу політичної окресленості української національної ідеї зробили також і чимало відомих українських культурних діячів, серед яких особливо яскравими є постаті І.Я.Франка та Лесі Українки. Окрім своєї творчої діяльності, вони брали активну участь у тогочасному громадському житті і були будителями національної свідомості. Досить пригадати звернення Лесі Українки до французьких письменників у таємно переправленому до Франції творі “Голос однієї російської ув’язненої”, в якому, змальовуючи поневолене становище України, поетеса намагається знайти підтримку серед французької

громадськості.

Ще одним важливим етапом формування української політичної доктрини стала поява книги Ю.Бачинського під назвою “Україна уярмлена”, де він вперше на підставі ґрунтовного аналізу економічного та політичного розвитку він виявив основні протиріччя, що заважають незалежному розвиткові української нації, і дійшов висновку, що “політична самостійність України є життєво-необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови, взагалі передумовою самої можливості її існування”[12].

Ці перші спроби обґрунтування ідеї політичної самостійності України кінця ХІХ ст. вже самою своєю появою зробили неоціненний внесок в історію та самоідентифікацію України, ставши досить міцним підґрунтям для всіх подальших вимог української державності, як часів Центральної Ради, Директорії, так і сьогодення. Перебуваючи у постійному підпіллі і долаючи неймовірні перешкоди на своєму шляху, українсьєп інтелігенція не відступилися від справи національного відродження, ширили національну свідомість у масах і надавали українській справі означеного політичного характеру.

¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ. Кембридж, 1991

² Заїкін В. В’ячеслав Липинський як історик//Дзвони. 1932. Ч.6, 13-18с.

³ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною//Визволення. 1923. Ч.ІІ.

⁴ Там само.

⁵ Крип’якевич І. Історія України. Львів. – Світ. – 1992. – С.292.

⁶ Українська ідея. Історичний нарис. – К.: Наукова думка. 1995. – с.73.

⁷ Крип’якевич І. Історія України. Львів. – Світ. – 1992. – С.292.

⁸ Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська і політична робота В.Б. Антоновича. - К., Слово. – 1924.

⁹ Драгоманов М. Чудацькі думки при українську національну справу// вибране. К., 1991. – С.306.

¹⁰ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К.: Логос, 1994.

¹¹ Яковлів А. Історичні традиції української державності// Тризуб. 1937. Ч.5., С.14.

¹² Дорошенко Д. Як було проголошено гетьманство в Києві// Нова зоря. 1927. Ч. 8-10, С.16.